

ӘОЖ 391.3

**ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ИТКӨЙЛЕК» ЖӘНЕ ОНЫҢ
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Түгелбай Нұрбек

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Археология және этнология» мамандығының
3 курс студенті

Қазақтың ұлттық болмысы, оның ұлттық дүниетаным және халықтық наным-сенімдерінен көрінеді. Бұл түсініктер астарында дүниетаныммен астасып жатқан әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер көрініс табады. Оның бір айғағы адамның өмір сүру тіршілік циклындағы баланың дүниеге келуіне орай орын алатын бірден-бір құнды түсініктің бірі – иткөйлек. Иткөйлек ұғымының аясында наным-сенімдер, салт-дәстүрлер мен жосын-жоралғылар және ырымдар бар.

Қазақтың ұлттық киімдерінде, оның этникалық тарихы мен экономикалық, әлеуметтік және табиғи ортаның ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлері бой көрсетеді. Қазақтың қандай киімі болмасын, онда халықтың әсемдік талғамы, өмір салты, өткендегі хал-ахуалы да

суреттеледі. Олар пайдаланылуы мен қолданылу ерекшеліктеріне де байланысты топталып отырды. Қазақ киімдерінің практикалық, эстетикалық, ғұрыптық және магиялық маңызы болумен қатар жас ерекшеліктері мен кәсіби деңгейіне қарай этноэсер етуші белгілерді де ұстанды. Киімдердің мұндай қызметтері дәстүрлі далалық этикалық нормалармен де байланыстырылып, әлеуметтік-тұрмыс мәселесі шеңберінде қарастырылды. Сондай ерекшелікті белгісі бар киімдердің бірі жаңа туған сәби үшін кигізілетін ең алғашқы киімдердің бірі – иткөйлек.

Қазақтың дәстүрлі киімдерінің ішінде жас ерекшеліктеріне байланысты балалар киімі ерекше саналды. Бала дүниеге келгенде, ол жолдасында туса, онда онымен бірге бақ-дәулет, бақыт келді, - деп сол кезде «көйлегінде туған» деп айтқан. Туғаннан кейін, жолдасын алып кептіріп, бақыт үшін сандықта сақтаған. Бұл әдет Сібірдегі түркі халықтарының арасында да кездеседі. Ал баланы тұзды суға шомылдырып, денесі жара болмас үшін және жылы, әрі жұмсақ болсын деген ниетпен қойдың жабағы жүніне аунатып алатын салт болған. Сондай-ақ нәрестенің ең алғаш киетін киімдерінің бірі – иткөйлек.

Дүние есігін ашқан сәбиге арнап тігілетін көйлек түрін ит көйлек немесе ит жейде деп те атаған киімнің ит көйлек аталуы жайлы мынандай аңыз бар. Алла тағала адамды жаратқан кезде баланың кіндігінен алынған бір шөкім балшықтан итті жаратқан деседі. Ит адамның қасынан табылуы да, адамға қорған болуы да, мал жанды өзіндей қорғауы да осыған байланысты деседі. Алғашында адам атаны жаратқанда ит қырық күн, қырық түн адам атаны күзеткен деген аңыз бар. Сол кезде ібіліс адам атаға тәңір сені не үшін жаратқан деген сәтінде ит ібіліске тап берген деседі, сол ерлікке риза болып Хақ тағала итті қайтадан түкті етіп жаратқан екен. Ит адамның досы деген сөз осыдан шыққан, яғни ит адамды пәле жаладан қорғасын деп ит көйлек кигізген», - дейді ақпарат беруші Бақыт Жолжанова.

Ол жұмсақ сисадан не жұқа бәтестен жеңі мен бойын тұтас пішіп, жағасын ойып алатын да, шет-шетін бүкпей, екі жанын қолмен тепшіп жас баланың нәзік етіне тігістің батпауы үшін дайындалатын. Иткөйлектің етегін бүкпеу әдеті – баланың жақсы өсіп, жасының ұзақ болуын тілеген ырымнан туындады. Әдетте, иткөйлекті баланы қырқынан шығарғанша кигізген. Содан соң оны тәтті дәмге толтырып, ауыл балаларын шақырып, иттің басына іліп жіберетін болған. Бұл баланы қауіп қатерден сақтаудың және баланы ит тиюден сақтаудың бірден-бір жолы деп білген. Ал кейбір өңірлерде, иткөйлектегі тәтті дәмдерді балалар бөліп алғаннан кейін, ол иткөйлектен үш бұрышты бойтұмарлар жасап мойындарына іліп жүретін болған.

Жаңа туған нәрестенің алғашқы көйлегін «иткөйлек» деп атайды [1, 26]. Шілде күзет біткен соң немесе бесікке саларда балаға ат қою рәсімін жасайды. Белгілі бір есімді таңдап алған соң, молда азан шақырып, баланың құлағына үш мәрте «Сенің атың ... пәленше», деп үш рет айқайлайды. Тіліміздегі «азан шақырып ат қою» деген тіркес осыдан қалған. Бесіктойда жөргектен шығарылып, итжейде кигізілген нәрестені ауылдың беделді әйелі бесікке салады. Сәби бұл көйлегін қырқынан шыққанға дейін киеді. Көйлек сәбидің денесіне батпауы үшін тігісі сыртына қаратылып, жөрмелеп, іліп қана тігіледі. Кейде ит көйлекті көп жасаған адамның киімінің қалдығынан да тіккен. Етегін, шеттерін бүкпей, кең мол, әрі үлкен етіп тігуі нәрестенің жақсы өсіп, жасының ұзақ болуын тілеуден туындаған. Бұл жейденің екі түрлі атауы орын алаған. Итжейде, кейде иткөйлек аталды. Итжейде ұл балаға, иткөйлек қыз балаға кигізілді. Кейін келе бұл екі атау ұл қызына қарамай бірімен бірі ұласып айтыла берген.

Бала дүниеге келгеннен қырық күн өткен соң «қырқынан шығарылады». Қырқынан шығарылар күні әйелдер жиналып, үлкен табаққа 40 қасық су құйып, күміс теңгелер салынған суға нәрестені шомылдырады. Содан соң қарын шашы мен тырнағы алынады. Осы уақытқа дейін киген иткөйлегіне түрлі тәтті дәмдер түйіледі де, иттің мойнына байлап жібереді. Оны ауыл балалары қуып жетіп, иткөйлекке түйілген тәттілерді өзара бөліп алып, иткөйлекті иесіне әкеліп береді. Бұл ғұрып «ит қуу» деп аталады. Мәні сәбидің пәле жаласын қырық жаны бар хайуан – ит өзімен бірге алып кетеді, - деп түсінгендіктен туындаған. Балаға иттің жүйрік, ақылы озық, алғыр қасиеттері дариды, сәби күшікше

бауырын тез көтеріп, жаны берік «итжанды» болады деп те ырымдайды. Қазақта «итжанды» деген сөз оның беріктігі мен төзімділігін білдірген.

Иткөйлекті баласы жоқ әйелдер ырым етіп алады. Көйлекті берген кезде ырымдап, бір шетінен кішкене кесіп алып қалады. Ит жейдені қазақ халқы қастерлейді. Кейбір ауыл оны сақтап қойып, келесі балаларына кигізеді. Кейбіреулер иткөйлекті күте алмағандықтан «оттай қаулап жас бер» деп, отқа өртеп жібереді [2].

Иткөйлек туралы ақпарат беруші Мақпал Соцалқызы: Итжейдені «кіндік шеше» немесе кіндік «кіндік әке» болған адам нәрестеге жұмсақ кездемеден мол етіп, тігісін сыртына қаратып әкеледі. Нәрестенің ата-анасы оған көйлек, шапан кигізіп, қалжаға сойған малдың терісі мен төстігін беріп қайтарады. Бала қырқынан шыққан соң, кіндік шеше, кіндік әкелелері, адал көйлек деп ресми бағалы кездемеден көйлек тіктіріп әкеліп кигізеді. Көйлекті шыт, сиса, бәтес, сияқты жұмсақ маталардан тігілген.

Ертеде де дауға барған адамдар, жауға шапқан батырлар, жауынгерлер, сапарға шыққан адам баланың иткөйлегін сақтап, өзімен бірге алып жүрсе пәле жаладан сақтап, жолаушының жолын ашады, «баланың періштесі қағып, аман-есен сапардан келеді», - деп сенген.

«Иткөйлек» атының шығуы оны иттің мойнына байлағандығында емес, халық итті «жеті қазынананың бірі» деп бағалауында болуы мүмкін. Ит – адамның қолға үйреткен алғашқы хайуандарының бірі. Сонымен бірге баламыз көп болсын, қиындыққа берік болсын деп те ырымдайды [3].

А.Тойшанұлы қазақ пен моңғолдың фольклорлық материалдары бойынша жазылған «Антропологиялық мифтердегі ит символы және «итжейде» салтының семантикасы» атты еңбегінде «итжейде кигізу» салтының түпкі негізінде осы мерзім ішінде нәрестенің жанын иттің рухы күзетіп, басқа әлемнің өкілдерімен шайқасып жатады деген наным сенім бар. «Итжейде» әу баста адамның үстінде болып, кейіннен итке тиесілі болған жүннің символы. Сәби қырқынан шыққан соң «итжейдені» шешіп, ішіне тәтті дәмдер орап, иттің мойнына іліп жіберуі «өтпелі ғұрып кезеңінен «өтіп» басқа әлемнен біздің әлемге жеткен соң адам ретінде алды жырық көйлек кигізіліп, өңірі бітеу тігілген «итжейде» шешіліп тасталады», - деген [4, 86-б.].

Ал Қ.Серікбол өзінің «Арғықазақ мифологиясы» атты еңбегінде иткөйлектің мифологиялық астарын былайша түсіндірген. «Дүниеге келген нәресте қырқынан шыққанға шейін «ол әлі туған жоқ, әлі о дүниеде өмір сүруде», деп түсіндірілген». 40 күн болғанда нәресте шынымен де туады, бұл дүниеге келеді. Осы ғұрыпқа иттің қатыстырылуы жайдан жай емес, себебі ит - әлі тумаған адам жанының тұлғалануы, ит – о дүниелік күзетші, ит - өлген адамның жанының кейпі болып саналған [5, 29-б.].

Нәрестенің дүниеге келгеннен бастап киген көйлегінің «иттің көйлегі» деп аталуының да осы көйлектің ит мойнына байлануы да, бір-бірінен айырып алғысыз үш түсінің этнографиялық көрінісі болып табылады.

Итжейде салты тек қазақтарда ғана емес көптеген қазақ, қырғыз, өзбек, татар т.б. түркі халықтарында да бар. «Итжейде», «иткөйлек», «эт күлмәк» деген атаулар қалыптасқан. Осыған қарап осы түсінікті жалпы түркілік деп есептеуге болады.

Медицина тұрғысынан бұл жөнінде Ж.Ахмадиев былай түсіндіреді: «тегінде, баланы қырқынан шығару» дегеннің өзі де әлдебір тұспалмен алына салынбаған. Бал ана құрсағында, қағанақтың ішінде, сұйықтық кеңістікте ғылым тілімен эмбрион қалпында жатқанда терінің сыртында қосымша пайда болған қайызғақ қабат бала туылғаннан кейін қырқы күн ішінде үлпершектеніп түлеп бітеді. Сол үшін бір түлеуден өтті деп, сәбиді қырқынан шығарады. Нәрестенің кеудесіндегі ит жейдені де осы мезгілде ауыстыруының сеебі – ендігі қайызғақсыз денеге тұрақтаған жейде керек деген мәнмен түсіндіреді.

Қазақтар жаңа туған сәбидің басына иткөйлекпен бірге екі жиегін көмкеріп, екі басын тұйықтап, төбесін бүрмелеп, астарсыз жалаң тіккен бас киім «сылау тақия» кигізген. Баланы қырқынан шығару салтында сәбидің кіндік шешесі арнайы «адал жейде» деп аталатын жейдені тігіп әкеліп, жөн жоралғысын алған. Итжейде мен сылау тақиясының орнына адал

жейде мен сырма тақия кигізген. Адал жейдені жұмсақ кездемеден кәдімгідей жаға, жең салып, тігісін ішіне келтіріп тіккен.

Иткөйлекті шешіп, қырқынан шығару жоралғысы қазіргі таңда Маңғыстау, Ақтау өңірі қазақтарның арасында ерекше сипатқа ие. Бұл жоралғы отбасылық мерекелік шара ретінде өткізіліп, кейінгі ұрпаққа үлгі болуда.

Қолдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. - Новосибирск, 1988.
2. Ел арсындағы этнографиялық мәліметтерден.
3. Ел арсындағы этнографиялық мәліметтерден.
4. Тойшанұлы А. Итжейде және иткөйлек семантикасы туралы бірер сөз. - Алматы, 2007.
5. Серікбол Қ. «Арғықазақ мифологиясы. - Алматы, 2005.